

מן הגאונים ועד ספר התרומות

הערות והארות על מהדורות חדשות של ספרי קדמונים

במסגרת המאמץ לעודד עריכה איכותית ומקצועית של ספרי רבותינו, אנו פותחים כאן מדור מיוחד של ביקורת על ספרים שהוחדרו בדורות האחרונים. יש לציין מראש כי אין מדובר כאן על מדור 'ביקורת' במונח הרגיל של המילה, כי בדרך כלל חשיפת הבלתי שלם מידה מגונה היא; אין כאן אלא הפניית תשומת הלב לדברים הצריכים תיקון, לתועלת הלומדים, ולהגברת המוטיבציה של המהדירים לערוך את הספרים בהם הם עוסקים עריכה שלימה יותר ונקיה יותר. ציבור בני התורה מחמין בזה לשלוח לבית הועד¹ הערות מכל סוג שהוא, בעיקר בנושאים הקשורים לקביעת נוסח הספר. מערכת 'בית הועד'

ראשי פרקים

- א. פירוש שגוי בשם גאון
- ב. הימשכות אחר פרש"י בעריכת תורת הגאונים
- ג. ראב"ד או ר"א אב"ד?
- ד. קריאת מדוקדקת בכתב היד לפני שמתקנים את נוסח הספר
- ה. מקור נוסף לסברא של ראשון
- ו. הקפדה במילה 'וכולי' ומשמעותה
- ז. זהירות בתיקוני נוסח
- ח. המפתח לספר התרומות

א. פירוש שגוי בשם גאון

הפירוש שלהלן הוא קטע מתוך שני דפים שנמצאו בגניזה הקהירית¹ (סימנם: TS G1 90) הכוללים 36 פירושים מלוקטים על חלק ממסכת בבא קמא. דפים אלו

1. [כמה מילים על הגניזה: אוצרות של תורה נתגלו לנו ב"ה עם גילוי גניזת קהיר לפני כמאה שנה. בעליית הגג של בית הכנסת 'עזרא הסופר' ובכמה מקומות נוספים באיזור קהיר נמצאו שרידים

פורסמו בתשובות הגאונים גינצבורג ח"ב עמודים 242-249 תוך יחוסם 'לגאון', ומשם שולבו בידי ר' בנימין מנשה לוי ב'אוצר הגאונים' שלו למסכת ב"ק.

בפירושים אלו נמצאים כמה דברים תמוהים, חלקם מצד עצמם, וחלקם בגלל העתקה לקויה של גינצבורג. הקטע הבא הועתק מחדש מצילום כתה"י שנמצא במכון לתצלומי כ"י (סרט 19675), תודה לר' עזרא שבט על עזרתו במציאתם.

ב"ק סח, א: "אמר רבי עקיבא, מפני מה אמרה תורה טבח ומכר משלם ארבעה וחמשה, מפני שנשתרש בחטא".

מפני שנשתרש בחטא: כיון שעבר שלוש עבירות - גנב וטבח ומכר - עשה שורש בחטא, והיתה בו השרשת חטא. (גינצבורג שם עמוד 248)

קטע זה בא לפרש את המלה "נשתרש" שבדברי רבי עקיבא. בעל הפירוש ראה את לשון הברייתא "טבח ומכר" וסבר שאינו חייב בארבעה וחמישה עד שיקיים שניהם 'טבח ואח"כ מכר'. בהתאם לכך פירש נשתרש מלשון שורש, שעשה שלוש עבירות, ולא ידע את לשון הכתוב: כי יגנב איש שור או שה וטבחו או מכרו. וללמדנו בא שלא כל הנמצא בכתב יד ישן נושן, קדוש יאמר לו.

ב. הימשכות אחר פרש"י בעריכת תורת הגאונים

כתב רבנו ניסים ב"ר יעקב מקירואן בפירושו לתלמוד על מס' עירובין ה, א²:

לא אמרן אלא במבוי ח' אמות, פי' אם יש במבוי כולו ח' אמות והאי בולט (צריך לחי)³ ונשאר ד' אמות שאינו בולט צריך לחי אחר להתירו, שהרי כל ד' אמות מהן חולקין זה מזה, והני בולטין והני אין בולטין, והני בולטין הויאן מקום בפני עצמו ואינן מתירן, ולפיכך צריך לחי אחר, אבל אם המבוי כולו אין בו זולתי ז' אמות ומיניהו ד' אמות דהויאן שיעור מקום בולטין, ונשאר מן המבוי ג' אמות שאין בהם כדי שיעור מבוי, הרי הן כאילו אינן וכפרוצין דאמו, והאוינן הנך ד' אמות בולטין

עתיקים של מאות חיבורים מכל רחבי הספרות התורנית, ועימם מכתבים וחוזים, רשימות ושטרות, המפרנסים את חכמי ישראל לכל גוניהם כבר כמה וכמה דורות. גם תשובות, פסקים ופירושים מחכמי בבל בתקופת הגאונים מצאו את מקומם בגניזה ונמצאו עם גילויה, חלקם כתבים שאינם ידועים ממקורות אחרים. אשרינו מה טוב חלקנו. אולם כדאמרי אינשי 'לא כל הנוצץ - זהב, ולא כל העתיק - יין משומר' - בין הפירושים שנמצאו בגניזה ישנם כנראה כמה פירושים תמוהים מאוד, שקשה להניח שיצאו מתחת ידיהם של תלמידי חכמים, ואולי זו היתה הסיבה לגניזתם אף לפני שבלו! [המערכת].

2. מהדורת 'לב שמח', על פי הספר 'חמשה ספרים לרנ"ג' מאת פרופ' שרגא אברמסון ז"ל.

3. כך תוקן בספר חמשה ספרים לרנ"ג.

עומד מרובה על הפרוץ ואין צריך לחי אחר להתירן, ואע"ג שהבולט יש בו ד' אמות כיון דהנשאר מן המבוי אין בו זולתי ג' אמות אינו צריך לחי אלא נותר בעומד מרובה על הפרוץ. ע"כ.

רנ"ג מפרש שהלחי בולט לאורך המבוי, וסובר רב הונא דאם אורך המבוי הבולט הוא ד' אמות נחשב החלק הבולט למבוי בפנ"ע, ואין הלחי שבראשו מתיר את החלק הנשאר מהמבוי, והנשאר צריך לחי אחר להתירו חוץ מהלחי העומד בראש החלק הבולט. וע"ז קאמר רב הונא בריה דר"י דאם הנוותר יותר קטן מהחלק הבולט הרי הוא בטל לבולט, ומדמהו לדין עומד מרובה על הפרוץ.

כפירוש זה נמצא גם ברבנו חננאל שם: "לא אמרן אלא במבוי ח' אמות שנמצא הבולט ד' אמות ונמצאו עוד ד' אמות מבוי והכל צריכין דבר להתירו, אבל מבוי ז' אמות וד' מהן לחי הבולט אין צריך לחי אחר להתירו, אלא נידון כעומד מרובה על הפרוץ". וכן כתב בדף ט, ב: "רב אשי אמר כגון שרצפו פחות פחות מד' במשך ד' אמות, לרשב"ג דאמר כל פחות מד' טפחים אמרינן לבוד הוא נידון אילו ארבע אמות הרצופות בלחיים כאילו מבוי בפני עצמו הוה, וצריך לחי אחר להתירו".

הרב המהדיר שהרגיש שהבליטה לפי רנ"ג היא לאורך, וכן שם לב לכך שהביטוי 'העומד מרובה על הפרוץ' הנזכר בסוגיה הוא מושאל (ראה שם הערות 29; 31), לא הבחין שהלחי הבולט שארכו ד' אמות הוא עצמו צריך לחי לפי רנ"ג, ונמשך אחר פרש"י שכל הנידון בסוגיה הוא להתיר את החלק שאינו בולט, לכן השאיר את סימן המחיקה על המילים "צריך לחי", ובהערה 28 הציע לתקן את המשפט החסר 'והאי [ד' אמות] בולט'.

ג. ראב"ד או ר"א אב"ד?

אילעא וטוביה קריביה דערבא הוה, סבר רב פפא למימר גבי לוח ומלוה רחיקי נינהו, אמר ליה רב הונא בריה דרב יהושע לרב פפא אי לית ליה ללוה לאו בתר ערבא אזיל מלוה. (מכות ז, א)

בחידושי הרמב"ן הביא בשם הר"א אב"ד שמדובר שהלוה טוען פרעתי, והביא המלוה עדים שלא פרעו, והעדים קרובים לערב. והיקשה דנימא פלגינן דיבורא וניהמניה לגבי לוח ולא לגבי ערב. ותירץ בשם הר"א אב"ד בתשובותיו שכל עדות שבטלה מקצתה מחמת פסול קורבה בטלה כולה ולא פלגינן דיבורא, והא דאמרינן גבי פלוני רבעני לרצוני דאדם קרוב אצל עצמו ואין אדם משים עצמו רשע ופלגינן דיבורא היינו דוקא לגבי עצמו, דאין כאן עדות כלל ולכן אין בזה החסרון של עדות שבטלה מקצתה.

● בחידושי הרמב"ן מהדורת הרב הרשלר (מכון התלמוד הישראלי תשכ"ט עמוד מג) העתיקו בכל הקטע 'הראב"ד' - למרות שבחלק מכתבי היד הנוסח הוא 'ר"א אב"ד'. ובהערה 242 כתבו: בנדפס ובתלמיד הרמב"ן איתא הר"א אב"ד.

● במהדורת מכון מערבא העתיקו 'הר"א אב"ד' ובסוגריים הוסיפו [נ"א הראב"ד], וציינו לספר 'תשובות ופסקים להראב"ד' סי' קמט ד"ה ואם שאלת.

בכתבי היד הנוסח הוא לעיתים הראב"ד ולעיתים הר"א אב"ד, ולכן קשה להכריע על פיהם. אלא שהחלטת המהדירים שהכוונה לראב"ד, וההפניה לתשובות הראב"ד, תמוהה:

א. המעיין בתשובת הראב"ד שם יראה שאינה נוגעת כלל למה שהרמב"ן הביא משמו.

ב. תשובת הר"א אב"ד בענין זה נמצאת לפנינו בתשובות חכמי פרובינצא מהדורת סופר חו"מ סימן ה.

ג. בספר מלחמת ה' לרמב"ן על הסוגיה שם נמצא לפנינו פעמיים 'הרב אב ב"ד', אפילו לא בקיצור המקובל 'הר"א אב"ד' שיש מקום לתלותו בטעות המעתיק.

ד. בעל המאור⁴ מביא את הפירוש בשם הר' אברהם ז"ל, ובכינוי זה הוא רגיל לכנות את הר"א אב"ד ולא את בן גילו הראב"ד⁵.

אולם אף הראב"ד בהשגתו על הרי"ף שם כתב שמדובר בעדים שלא פרעו. ובהשגתו על הרמב"ם פי"ד מהל' עדות ה"ג כתב: "א"א, מן המפרשים הטובים יש שמפרשים פלוני רבע את שורי הרובע אינו נהרג, לפי שהעדות נגעה על שורו, דלא פלגינן דיבורא, וגם על שורו נתכוון להעיד, וכשם שאינו נאמן על שורו כך אינו נאמן על הרובע דעדות שבטלה מקצתה בטלה כולה". דברים אלו מתאימים למה שהביא הרמב"ן מתשובת הר"א אב"ד, וכנראה שְׁאֵל מורו חותנו הר"א אב"ד התכווין הראב"ד באמרו 'מן המפרשים הטובים'.

4. הודפס בש"ס וילנא בטעות תחת השם 'שלטי הגבורים'.

5. ראה בעה"מ ב"מ קיא, א "כתב ה"ר אברהם ז"ל... ולי נראה" וכולי, ובספר 'כתוב שם' להראב"ד "אמר אברהם... כי אם כאשר פירש אדוני הרב" וכולי. ועין במבוא לספר האשכול מהדורת הרצ"ב אויערבך זצ"ל עמוד xv.

ב'מקורות וציונים' ברמב"ם מהדורת פרנקל כתבו על דברי הראב"ד "מן המפרשים הטובים" - "כ"כ חידושי הר"ן בשם הראב"ד, וכ"כ הרא"ש במכות ספ"א בשם הראב"ד בתשובותיו". האם התכוונו עורכי רמב"ם פרנקל לומר שבאומרו 'המפרשים הטובים' התכווין הראב"ד לעצמו?...

ד. קריאה מדוקדקת בכתב היד לפני שמתקנים את נוסח הספר

בדיק להו רחבה לרבנן, כלומר אם הן בקיין בהלכות עירובין, שתי חצירות ושתי חורבות של אחרים ביניהם, זה בא מחצירו דרך החורבה הסמוכה לחצירו ונתן עירובו בחורבה (שכיחי צהלה) [האחרת] וכן בא זה מחצירו דרך וכו'. (פירוש רבנו חננאל לעירובין עו, א מהדורת 'לב שמח')

יחד שוחרת כדוק והורחב לוסן לוא יוסן כדוק בהלכות עירובין
שבחצירות ושתי חורבות של אחרים ביניהם זה בא מחצירו דרך החורבה
הסמוכה לחצירו ונתן עירובו בחורבה (שכיחי צהלה) וכן בא זה מחצירו דרך וכו'.

כפי שניתן לראות בצילום גוף כתב היד המצורף (אמצע השורה השלישית) אין בתיבה 'שכיחי' אות יו"ד בין הכ"ף לחי"ת, והיו"ד בסוף המילה כתובה כעין חצי קו ודומה יותר לוי"ו קטועה; ה'כ"ף אינה דומה לאותיות הכ"ף האחרות, ונראה יותר שהיא האות בי"ת; והמרחק בין האותיות צה - לה גדול יותר מהמרחק בין האותיות חי - צה. על פי זה ברור שהקריאה הנכונה היא שבחוצה לה, והמעתיק של מהדורה זו נגרר אחרי הנוסח שנדפס בש"ס וילנא.

ה. מקור נוסף לסברא של ראשון

[אימא טעמא דידי, קורה טעמא מאי משום היכר ובאלכסון לא הוי היכר], אבל דידי סבירא לי דקורה המכשרת המבוי משום הכר עבדינן לה ולא משום מחיצה, לפיכך אם יעשה כנגד הקצר כדרך כל הקורות שעל גבי הפתחים הרי ניכר שיש כאן פתח, אבל אם יעשנה באלכסון לא הוי הכר, משום הכי קאמרי שלא יעשנה אלא כנגד הקצר. (רבנו חננאל בן שמואל על עירובין ח, ב, מהדורת מכון אופק)

בהערה 233 כתב הרב העורך "רבינו הסביר בזה מהו גדר ההיכר, דלאו היינו היכרא בעלמא אלא היכר הוא לכך שיש כאן פתח. ולא ראינו סברא זו אצל אחד מן הראשונים".

סברא זו נמצאת בפירוש התלמוד לרבנו נסים גאון (הודפס בספר חמשה ספרים לרנ"ג ולאחרונה כנספח לחידושי רבנו חננאל לעירובין) עירובין ג, א ד"ה ואתא: "...קאסברי רבנן קורה שהצרכנו להכשר המבוי משום הכר היא עשויה להודיע שיש בכאן פתח והרואה אותה מכיר שיש הכא פתח". וראה גם ב'בית הבחירה' למאירי עירובין דף ג ריש ע"א.

ו. הקפדה במילה 'וכלי' ומשמעותה

- ומצאתי בהלכות גדולות, ועגונה דאתיא לבית דין ואמרה הוּו עלי סהדי דפלניא דאיתיה במדינת הים שויתיה שליח לקבלה לקבולי גיטא מבעלי, מי מגרשא היא עגונה וכו'. (רמב"ן גיטין סו, ב בהוצאת הגרא"ז מלצר)
- לפי הנוסח "מי מגרשא היא עגונה וכולי" מבואר שהרמב"ן מביא שמצא בהלכות גדולות שדן בשאלה האם אשה יכולה לעשות שליח שלא בפניו, והרמב"ן מסתפק במילה 'וכלי' ואינו מביא את מסקנת בעל ההלכות בענין זה.
- אולם במהדורת הרב הרש"ל הנוסח שונה: ומצאתי בהלכות גדולות... לקבולי גיטא מבעלי, מי וכו' מי מיגרשא הדא עיגונה.
- לפי נוסח זה בלי המלה 'וכלי' שבסוף משמע שהרמב"ן מבין שבעל ההלכות מסתפק בדיון זה.

וזוהו נוסח הרמב"ן בכתבי היד:

1. כ"י וינא 202: מי וכו' מיגרשא הדא עיגונה.
2. כ"י אוספורד 439: מי מגרשא היא עגונה וכו'.
3. כ"י נ"י 740: מי וכו' מי מגרשא הדא עיגונה.

- במהדורת מכון מערבא: ומצאתי בהלכות גדולות... לקבולי גיטא מבעלי. מי מיגרשה (היא) הדא עגונה וכולי.

תיקנו את המילה 'היא' למילה 'הדא' על פי כת"י וינא ונ"י, והשאירו את המילה 'וכלי' כמו שהיא בכת"י אוספורד, מבלי לציין את ההבדלים בין נוסחאות כתבי היד.

בהלכות גדולות שלפנינו (הילדסיימר ב 165), וכן הוא בתשובות רש"י סי' עג, וברבנו ירוחם רט, א, ובתשובות חכמי צרפת ולותיר סי' טו: "ועגונה דאתיא לבי

דינא ואמרה דהוו סהדי עלי דפלוני דאתיא במדינת הים שויתיה שליח לקבלי לי גיטי מן בעלי, וכתבין לבית דינא דמדינת הים ומשוי ליה בעל תוב לההוא שליח שהוא שליח לקבלה וכתביב גיטא ויהיב לה עד דנפל גיטא לידא דשליח אם נקרע או נשרף מיגרשא ביה ההיא עגונה".

הרי דעת בה"ג ברורה שאפשר למנות שליח שלא בפניו. והנוסח העיקרי הוא כבכת"י וינא.

ז. זהירות בתיקוני נוסח

הכי גרסינן, היתה למודה להיות רואה ליום עשרים ושינתה ליום שלושים זה וזה אסורין, הגיע יום עשרים ולא ראתה מותרת לשמש עד יום שלושים וחוששת ליום שלושים¹⁴¹, הגיע יום שלושים וראתה הגיע יום עשרים ולא ראתה והגיע יום שלושים ולא ראתה והגיע יום עשרים וראתה הותר יום שלושים¹⁴¹ ונאסר¹⁴² יום עשרים, שאורח בזמנו בא והגיע יום שלושים¹⁴² וראתה יום עשרים וראתה דקאמר יום עשרים מיום ראיית השלושים קאמר, ויש גרסאות אחרות וזו הנכונה, וכן הוא בספרים שלפנינו, וכן גרס רש"י ז"ל, וכן נראית מפירושי רבנו חננאל ז"ל.

141 - הושלם עפ"י הענין לפי גירסת רש"י שלפנינו. 142 - עפ"י כת"י (גינצבורג)

(חדושי הרשב"א נדה סד, א מהדורת מוסד הרב קוק)

הנוסח תוקן בפנים ללא סימן היכר שזוהי גירסת רש"י, היות שהרשב"א כותב שכן הוא גירסת רש"י.

● קדם למהדורה זו חידושי הרשב"א משנת תרח"צ שיצאו לאור ע"י הרב בן מנחם, שכותב שהעתיקם עפ"י כת"י הספריה הלאומית בירושלים. ושם תיקן בפנים, אבל עם סימן היכר כנהוג: "היתה למודה... וחוששת ליום (עשרים) [שלושים], הגיע יום שלושים וראתה הגיע יום עשרים ולא ראתה וכו' והגיע יום עשרים וראתה], וראתה [יום עשרים] דקאמר יום עשרים מיום ראיית השלושים קאמר".

תיקון זה אינו נכון, שהרי במפורש כתב בהמשך דבריו "וראתה [יום עשרים] דקאמר מיום ראיית השלושים קאמר" הרי שלראייה ביום העשרים קדם ראייה ביום השלושים. ולגירסת רש"י - שעל פיה תוקן בפנים - לא קדם ראייה של יום שלושים לפני העשרים.

● קדמו למהדורות אלו חידושי הרשב"א שהודפסו לראשונה כחידושי הריטב"א, שם הועתקו הדברים עם חסרון ניכר "הגיע יום עשרים ולא ראתה

מותרת לשמש עד יום שלושים וחוששת ליום שלושים וראתה הותר יום שלושים ונאסר יום עשרים שאורח בזמנו בא. והגיע יום שלושים וראתה יום עשרים דקאמר יום עשרים מיום ראית השלושים קאמר, ויש גרסאות אחרות" וכו'.

● הנוסח בכתב יד מונטיפיורי 84; כתב יד ניו יורק 837; כתב יד הספריה הלאומית⁶ 40119: היתה למודה... מותרת לשמש עד יום שלושים וחוששת ליום כ' הגיע יום ל' וראתה יום כ' וראתה דקאמ' יום כ' מיום ראית הל' קאמר ויש גרסאות אחרות וכו'.

● בכת"י גינצבורג 9: היתה למודה... וחוששת ליום שלושים, הגיע יום שלושים נאסר יום עשרים שאורח בזמנו בא והגיע יום שלושים וראתה יום עשרים, וראתה דקאמר יום עשרים מיום ראית השלושים קאמר, ויש גרסאות אחרות וכו'.

גירסת הרשב"א עצמו במקום אחר

תניא בסוף פרק האשה היתה למודה להיות רואה יום עשרים ושנתה ליום שלושים זה וזה אסורין הגיע יום עשרים ולא ראתה מותרת לשמש עד יום שלושים וחוששת ליום שלושים הגיע יום שלושים וראתה⁷ יום עשרים וראתה הותר יום שלושים ונאסר יום עשרים שאורח בזמנו בא, יום עשרים וראתה דקתני מראית השלושים קאמר⁸. (תורת הבית להרשב"א בית ז שער ג; הוצאת מוסד הרב קוק עמוד קנח) ברור מכאן שצריך לתקן כדלהלן; בכת"י גינצבורג: הגיע יום שלושים [וראתה יום עשרים וראתה, הותר יום שלושים] ונאסר יום [שלושים, הגיע יום שלושים וראתה יום עשרים וראתה הותר יום שלושים ונאסר יום] כ.

ח. המפתח לספר התרומות

בסוף הספר של 'ספר התרומות' בהוצאת מכון ירושלים, ערכו מפתח לפי סדר הש"ס, הרמב"ם והטור-ב". המפתח על סדר הטור נערך רק על חושן משפט, כנראה מתוך ההנחה שספר התרומות, שהינו חיבור על הלכות הלוואה, מקומו רק בחושן משפט. אבל לרגע נשכח מדעתם של המהדירים שהלכות ריבית - שתופסים כמאתיים עמודים בספר התרומות במהדורה זו, מתוך כאלף מאה - נמצאות ביורה-דעה!

6. שם נשמטו מחמת הדומות המילים "הגיע יום ל' וראתה יום כ".

7. בהערה שם: בדפוסים 'ולא' ראתה, והט"ז מחק את ה'ולא'.

8. ובהערה שם מס' 100 מציין המהדיר לסתירה(!) מדברי הרשב"א בחידושו.